

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra filozofie

Autoreferát k dizertační práci

**IDEOVÉ PREDPOKLADY TOTALITNÝCH REŽIMOV
V PERSPEKTÍVE FILOZOFIE N. A. BERĎAJEVA**

Mgr. Miroslava Klečková

Konzultant a školitel: Prof. PhDr. Ivan Blecha, CSc.

2017

Ideové predpoklady totalitných režimov v perspektíve filozofie N. A. Berďajeva

Autoreferát k dizertační práci

Mgr. Miroslava Klečková

Predkladaná dizertačná práca sa pokúša o výklad Berďajevovho uvažovania o zložitom politickom fenoméne – ideových predpokladoch totalitných režimov prvej polovice 20. storočia. Práca prináleží do oblasti dejín filozofie, čo implikuje tiež zámer predstaviť Berďajevove myšlienky v kontexte dôležitých historických udalostí predmetného obdobia. Vychádza prioritne z Berďajevových diel, ktoré analyzujú vzťah človeka k svetu, ktorý však nie je bezpodmienečne limitovaný horizontom dejinného obdobia korešpondujúceho s pôsobením totalitnej ideológie či existenciou totalitných režimov. Po zohľadnení štylistických a výrazových osobitostí Berďajevovej tvorby sme za vhodné považovali objasnenie jeho myšlienok v komparácii s niektorými výkladmi zaoberajúcimi sa problematikou totalitarizmu. Tento postup umožňuje poukázať na originalitu Berďajevových myšlienok, tak obsahovú, ako aj historickú.

Berďajev nemal k dispozícii množstvo historického študijného materiálu a ani tak zdôrazňovaný „odstup“ potrebný pre nezaujaté skúmanie spoločensko-politickej problematiky. Napriek tomu sú jeho závery nielen vzácnym svedectvom, ale tiež zdrojom podnetných, v mnohom stále aktuálnych úvah. Berďajev v súvislosti s totalitnými režimami reflektuje niektoré determinanty ich vzniku, ktoré sú bežne považované za prejavy modernej doby. Osobitne sa sústreďuje na problém technickej vyspelosti civilizácie a jej výdobytkov. Jej deštruktívny potenciál je novozískanou „schopnosťou“ masového dehumanizovaného človeka. K týmto determinantom patrí tiež demokratické spoločenské zriadenie, vo vzťahu ktorému Berďajev zvažuje riziká deformácie niektorých jeho princípov uplatňujúcich sa v autokratickom mocenskom systéme. Tieto determinanty však nie sú podľa Berďajeva primárnym dôvodom vzniku a etablovania totalitných režimov. Určujú skôr povahu ich prejavov, predznamenávajú oblasť stretu s mocenskými nástrojmi totalitnej moci. Termíny, ako *kolektívna náboženská posadnutosť, chiliazmus, idolatria, gnosticizmus, fanatizmus, náboženský dogmatizmus, bezbožný asketizmus*, etc. napovedajú o dominantných tendenciách jeho uvažovania v súvislosti s ideovými predpokladmi totalitných režimov. Objavuje sa v nich

presvedčenie o prítomnosti deformovaných náboženských ideí. Práve tie sú podľa Berďajeva kľúčom k pochopeniu fenoménu totalitarizmu, neobmedzujúcemu sa nevyhnutne na horizont historických udalostí prvej polovice 20. storočia. V inšpirácii totalitných ideológií Berďajev akcentuje rozličné variácie sakralizácie ideí či objektov. Zaujíma sa o ich dôsledky a vypracúva teoretický koncept politických náboženstiev. Reflektuje predovšetkým utopickú fikciu nápravy sveta, ktorá je neprístupná racionálnej argumentácii.

Berďajevove poňatie totalitarizmu v intenciách sakralizácie moci a osobitne politických náboženstiev reflektuje postoj človeka k stavu sveta a spôsob jeho vysporiadania sa s ním. Zodpovedá jeho antropologickému filozofickému zameraniu a tiež jeho osobným preferenciám či postojom. Berďajevove filozofické úsilie bolo motivované rozhodnutím viesť boj za slobodu: „*Boj za slobodu, ktorý som viedol celý život, bol tým najpozitívnejším a najcennejším v mojom živote (...).*“¹ Toto rozhodnutie formovalo perspektívu Berďajevových stanovísk, podmieňovalo charakter jeho výpovede, motivovalo jeho mysliteľské úsilie.

Napriek istým štylistickým a formálnym osobitostiam Berďajevovej tvorby je možná pomerne nekomplikovaná interpretácia jeho postojov voči náboženským, kultúrnym, spoločenským či politickým fenoménom. Dôvodom je priamočiarosť vo vymedzení protikladov v axiologickej rovine, odolávanie postmodernému trendu relativizácie v hodnotení a formulovanie vyhraneného stanoviska. Nezanedbateľná je tiež Berďajevova snaha vyhýbať sa terminologickým špekuláciám a invencii metapojmov. Navyše, Berďajev sa zvykne k problematike svojich diel navracat'. Fundamentálne idey, ktoré sú prítomné už v jeho ranej tvorbe, zostávajú predmetom rôznych interpretačných variácií, akoby sa snažil nájsť novú perspektívu, vhodnejšie slová, zdokonaľiť argumentáciu.

Štruktúra predkladanej práce vychádza z požiadavky zrozumiteľne predstaviť Berďajevove uvažovanie o predpokladoch totalitných režimov, zohľadňujúc pritom ich vzájomnú súvislosť, predovšetkým ideovú, niekde však i časovú. V niektorých častiach práca nadväzuje na skôr publikované príspevky, ktoré boli produktom doktorandského štúdia.

Prvá kapitola s názvom *Pôvod a povaha totalitarizmu v Berďajevovej filozofii* sa v úvode zaoberá Berďajevovou tendenciou interpretovať spoločenské fenomény ako súčasť dejinného zámeru, význam ktorého chápe v intenciách vlastnej náboženskej viery. V historických udalostiach je tak možné podľa Berďajeva vzhliadnuť pôsobenie transcendentných síl a z tejto perspektívy odvodiť charakter drámy ľudských osudov. Kapitola sa ďalej pokúša naznačiť miesto Berďajevovho uvažovania v kontexte teoretických prístupov k problematike

¹ BERĎAJEV, N. A. *Sebapoznanie. Pokus o filozofickú autobiografiu*. Bratislava : Agora, 2005. 300 s. ISBN 80-968-686-8-3. S. 38.

totalitarizmu a predstaviť jeho reflexiu vplyvu prvej svetovej vojny na vznik totalitných režimov.

Kapitola *Ilúzie demokracie* predstavuje Berďajevov kritický postoj k tendenciám modernej spoločnosti a k rizikám, respektíve slabým stránkam demokracie. Snaží sa sledovať Berďajevom identifikované demokratické princípy, ktoré považuje za deformovateľné a zneužiteľné, a ktoré môžu predznamenávať príklon k autokratickému politickému zriadeniu. Táto časť tiež poukazuje na cennú kritickú reflexiu ideálov modernej spoločnosti. V demokracii Berďajev akcentuje istý utopizmus, ktorý môže byť zvlášť nebezpečný práve v oblasti politickej sféry. Jeho predpoklady i implikácie sú predmetom analýzy v časti *Politický utopizmus a pokušenia Veľkého inkvizítora*. Jej zámerom je predstaviť Berďajevove stanovisko k problematike politického utopizmu na základe jeho vlastnej analýzy Dostojevského *Legendy o Veľkom inkvizítovi*. Dopĺňa ju podkapitola venujúca sa *doktríne progresu*, ktorá bola pre viaceré utopické koncepty určujúcou motiváciou. Nadväzuje na ňu časť poukazujúca na zneužitie vedy a jej metód v rámci politickej praxe uplatňujúcej sa pri realizovaní domnelých utopických projektov. Posledná podkapitola tretej kapitoly tiež zohľadňuje súvis medzi politickým utopizmom a totalitnými ideológiami. Osobitne však odkazuje na Berďajevovu tézu o náboženskej inšpirácii moderných utopických tendencií v oblasti politiky. Tie ďalej pôsobia na prejavy fenoménu nazývaného sakralizácia politiky. Venuje sa mu časť s názvom *Fenomén sakralizácie politiky*. Jej súčasťou je objasnenie problematiky *politických náboženstiev* a tiež Berďajevova explikácia totalitarizmu ako fenoménu, ktorému je možné porozumieť po zohľadnení jeho náboženskými predstavami motivovanej inšpirácie. Súčasťou tejto kapitoly je i komparácia niektorých Berďajevových úvah s tézami Erica Voegelina, výsledkom ktorej je poukázanie na zaujímavé korelácie ich filozofického myslenia.

Šiesta kapitola *Mesianizmus a jeho milenaristická transformácia v dráme ruskej idey* tematicky nadväzuje na predchádzajúcu, konkretizuje však niektoré osobitosti fenoménu politických náboženstiev v súvislosti s dejinami Ruska a konceptom „*ruskej idey*“. Taktiež predstavuje problematiku milenarizmu ako osobitú súčasť politických náboženstiev a špecificky moderných totalitných ideológií. Akcentuje milenaristické vízie v inšpiráciách revolučných hnutí a poukazuje na špecifiká *revolučnej mentality* formovanej takýmito víziami.

Záverečná kapitola *Dehumanizácia* sa sústreďuje na Berďajevove uvažovanie o predispozíciách modernej spoločnosti k etablovaniu istej formy totalitného režimu. Kapitola ozrejmuje schopnosť Berďajeva identifikovať závažné riziká v niektorých aktuálnych spoločenských trendoch. Poukazuje tiež na Berďajevovu dispozíciu porozumieť na prvý pohľad problematiku postihnuteľným spoločenským zmenám a komplexnejším psychologickým

prejavom spoločnosti. Súčasťou tejto kapitoly je i podkapitola *Antisemitizmus a moderná dehumanizovaná spoločnosť* predstavujúca uvažovanie Berďajeva o probléme antisemitizmu a tiež jeho argumenty, prostredníctvom ktorých upozorňoval na jeho nebezpečenstvo a bezpochyby i klarifikoval vlastnú perspektívu týkajúcu sa amorálností totalitných režimov.

Predkladanú prácu zaiste nemožno považovať za ucelený výklad Berďajevovej politickej filozofie. Nenárokujú si ani byť jedinou správnu interpretáciou jeho uvažovania o fenoméne totalitarizmu. V jej zámere je poukázať na novú perspektívu, z ktorej sa dá uvažovať o filozofickom dedičstve Berďajeva, mysliteľa, ktorý o sebe tvrdil:

„Nikdy som nebol ani politickým činiteľom, ani politickým publicistom, bol som moralistom obhajujúcim svoju ideu človeka v dobe voči človeku nepriateľskej. Pokúšal som sa hlásať ľudskosť v najneľudskejšej dobe.“²

² Ibid., s. 178.

Summary

The dissertation titled as “The Ideological Preconditions of Totalitarian Regimes from the Philosophical Perspective of N. A. Berdyaev” deals with a complex phenomenon of totalitarianism reflecting the ideas of one of the well-known Russian thinkers and advocates of freedom – N. A. Berdyaev. The aim of the dissertation is to clarify the originality of his thought regarding the crucial political issues of the first half of 20th century. Nevertheless, the peculiarity of Berdyaev’s language and rather a unique, non-academic style of his writing require the knowledge of broad spectrum of his works, not always dealing strictly with the political or social issues. As the dissertation itself may be understood as a contribution to the field specified as History of Philosophy, the necessity to reflect the approaches of some other thinkers is undeniable. Thus Arendt’s, Bauman’s, Voegelin’s and others’ ideas are compared with Berdyaev’s to show the horizon and the depth of Berdyaev’s thoughts.

The structure of the thesis considers the requirement to present Berdyaev’s thinking about the preconditions of totalitarianism in both ideologically and historically relevant relations. There are six chapters further divided into subchapters in the dissertation. They deal with the phenomena assumed to represent modern prerequisites of totalitarian regimes, such as deformed democratic principles, threat of technological abuse, tyranny of mass society or dehumanization. However, from Berdyaev’s perspective those are just the consequence of idolatrous worshipping and uncritical thinking. He points at the distorted sense of reality shattered by the adulation of idols, such as class, nation, race, wealth and so forth. Nevertheless, the abuse of Christianity, as well as the malformation of its principles, is a path to precarious deification of new golden calves. Berdyaev seeks the roots of totalitarianism in the depths of “religious and social instincts” of human being. Human tendency to seek comfort in utopianism together with the inclination towards authoritarianism and idolatry create a perfect foundation for an audacious totalitarian project.

Výber z použitej literatúry:

- BERĎAJEV, N. A. Človek a stroj. In *Vladimír Sergejevič Solovjov a ruská náboženská filozofia*. Komorovský, J. (ed.) Košice : Byzant, 2011, s. 219-232. ISBN. 978-80- 85581-60-7.
- BERĎAJEV, N. A. *Dostojevského pojetí světa*. Praha : OIKOYMENH, 2000. 148 s. ISBN 80-7298-020-3.
- BERĎAJEV, N. A. *Duch a realita*. Bratislava : Kalligram, 2006. 196 s. ISBN 8071498386.
- BERĎAJEV, N. A. Filozofická Pravda a "pravda" inteligence. In *Věchi*. Mesnjankina, I. (ed.) Červený Kostelec : Pavel Mervart, 2003, s. 15-45. ISBN 80-903047- 8-8.
- BERĎAJEV, N. A. *Filozofie nerovnosti*. Praha : Kitěž, 2004. 168 s. ISBN 80-903383-1-3.
- BERĎAJEV, N. A. *Filozofie svobody. 2. díl. Původ zla a smysl dějin*. Praha : Votobia, 2000. 164 s. ISBN 80-7198-490-6.
- BERĎAJEV, N. A. *Filozofie svobody*. Olomouc: Votobia, 2000. 141 s. ISBN 8071984868.
- BERĎAJEV, N. A. *Nový středověk. Úvahy o osudu Ruska a Evropy*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2004. 142 s. ISBN: 80-86818-05-5.
- BERĎAJEV, N. A. *O otroctví a svobodě člověka. Pokus o personalistickou filozofii*. Praha : Oikoymenh, 1997. 216 s. ISBN 80-86005-50-X.
- BERĎAJEV, N. A. *Pramene a zmysel ruského komunizmu*. Bratislava : Kalligram, 2004. 206 s. ISBN 8071496340.
- BERĎAJEV, N. A. *Riša Ducha a říša Cisárova*. Bratislava : Kalligram, 2003. 144 s. ISBN 80-7149-548-4.
- BERĎAJEV, N. A. *Ruská idea. Základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha : Oikoymenh, 2003. ISBN 80-7298-069-6.
- BERĎAJEV, N. A. *Sebapoznanie. Pokus o filozofickú autobiografiu*. Bratislava : Agora, 2005. 300 s. ISBN 80-968-686-8-3.
- BERĎAJEV, N. A. *Smysl dějin*. Praha : Oikoymenh, 1995. 160 s. ISBN 80-85241-91-9.
- BERĎAJEV, N. A. Velký inkvizitor. In *Velký inkvizitor. Nad textem F. M. Dostojevského*. (Kol.) Praha : Refugium Velehrad-Roma, 2000, s. 274-308. ISBN: 80-86045-29-3.
- BERDYAEV, N. Political Testament [online]. In *World Review*, 1949, March (1949), s. 32-37, 80. [cit. 2016-08-21] Dostupné na: <http://www.berdyaev.com/berdiaev/berd_lib/1949_478b.pdf>.
- BERĎAJEV, N. A. Carstvo ducha i carstvo kesarja. In BERĎAJEV, N. A. *Carstvo Ducha i Carstvo Kesarja*. Moskva : Respublika, 1995, s. 288-356. ISBN 5-250-02408-4.
- BERĎAJEV, N. A. Človek i mašina. Problema sociologii i metafiziki těchniki [online]. In *Put'*, 1933, №38, s. 3-38. [cit. 2015-11-28] Dostupné na: <http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/1933_384.html>.
- BERĎAJEV, N. A. Duchi ruskoj revoljucii [online]. In *Iz glubiny: Sbornik statěj o ruskoj revoljucii S. A. Askol'dov, N. A. Berd'ajev, S. A. Bulgakov i dr.* Moskva : Izd-vo Moskovskogo universitěta, 1990, s. 56-

90. [cit. 2016-01-17] ISBN 5—211—02404—4. Dostupné na:
<http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/19180300.html>.
- BERĎAJEV, N. A. Duchovnye osnovy ruskoy revoljucii [online]. In BERĎAJEV, N. A. *Sobranije sočiněnij. T. 4.* Paříž : YMCA-Press, 1990, s. 29-37. [cit. 2015-11-29] ISBN 2-85065-186-9. Dostupné na:
<http://www.krotov.info/library/02_b/berdyaev/1918_275.html>.
- BERĎAJEV, N. A. Filosofija něravenstva. Pis'ma k nědrugam po social'noj filosofii [online]. In BERĎAJEV, N. *Sobranije sočiněnij. T. 4.* Paříž : YMCA-Press, 1990, s. 438-461. [cit. 2015-04-21] ISBN 2-85065-186-9. Dostupné na: <http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/1918_20_01.html>.
- BERĎAJEV, N. A. *Filosofija svobody* [online]. Moskva : Put', 1911. 280 s. [cit. 2015-10-06] Dostupné na:
<http://odinblago.ru/filosofiya/berdyaev/filosofia_svobodi#>.
- BERĎAJEV, N. A. *Christianstvo i antisemitizm: Religioznaja sud'ba jevrejstva* [online]. Paříž : Put', 1938. 23 s. [cit. 2012-05-05]. Dostupné na: <http://www.krotov.info/library/02_b/berdyaev/1938_035.htm>.
- BERĎAJEV, N. A. *Istoki i smysl ruskogo kommunizma* [online]. Paříž : YMCA-Press, 1955. 159 s. [cit. 2012-11-28] Dostupné na: <<http://www.vehi.net/berdyaev/istoki/index.html>>.